

Өмүрова Т.А., Кожобекова Г.М.

ЭКОЛОГИЯ ЖАНА Ч.АЙТМАТОВ

Омурова Т.А., Кожобекова Г.М.

ЭКОЛОГИЯ И Ч.АЙТМАТОВ

Улуу инсан, атагы дүйнөгө таанымал жердешибиз Чынгыз Төрөкулович Айтматовдун өмүрү, чыгармачылыгы өлбөс-өчпөс тема болуп кала берет. Бул макалада Ч.Айтматовдун эң алгачкы чыгармаларында эле экологиялык проблемалар чагылдырылгандыгы жөнүндө баяндалды. Анын чыгармаларын окутуу менен катар экологиялык түшүнүктөрдү, экологиялык маданиятты калыптандырууга болот.

Экологиялык ой жүгүртүү, экологиялык маданият, экологиялык же коэволюциялык карым-катнаш жөнүндө айтылып жана жазылып жатканы менен «экология» түшүнүгү, биздин аң сезимибизге, турмуш образыбызга терең сиңе элек.

Экология – бул прогрессивдүү адамзат үчүн эң актуалдуу жана түбөлүктүү тема. Адамдын ички сырларын билүү жана аны изденүү, аздектеп сактай билүү, ага аяр мамиле жасоо биолог мугалимдин же экологиялык тармакта иштген гана адистин милдети болбостон жалпы коомчу-лугубуз колго алып тийиштүү иш аракеттерди жүргүзгөндө гана экологиялык маданиятыбызды жогорулата албыз.

Постиндустриалдык техногендүү коом үчүн ядролук согуш коркунучунан кийинки реалдуу чоң алаамат- бул экологиялык коркунуч болуп саналат. Бул термин 1966-жылы немец окумуш-туусу Эрнест Геккель тарабынан илимге сунуш-талган. Ал гректин «ойкос» (oikos) – үй, жашоочу жай, ал эми «логос» (logos) – илим дегенди түшүндүрөт. Бул термин пайда болгон XIX кылымдын аягында жана XX кылымдын башында «экология» деген түшүнүккө айлана-чөйрөнү коргоо гана кирсе, барган сайын анын рамкасы кеңейип, акыркы убактарда философия менен социология сыяктуу коомдук көрүнүштөрдүн бардык чөйрөсүн камтыган илимге айланды.

Учурда адамзат тиричиликтин жаңы заманына туш болду, ал болсо баалуулук түшүнүктүү түп тамырынан бери кайрадан кароого, жаңыча ой жүгүртүүгө, келишпөөчү-лүктөрдү башкача чечүүгө талап коюп олтурат.

Ошентип, азыркы экологиянын алдында өтө оор дүйнөлүк маселелер пайда болду, бир жагынан – курчап турган жаратылыш чөйрөсүнүн бузулушун четтетүү, биологиялык – көп түрдүүлүктү сактап калуу, озон катмарынын жукарышын токтотуу болсо, экинчи жагынан ошону менен бирге айлана чөйрөнү бүтүндүгүн бузбай туруп адамдардын улам өсүп бара жаткан муктаждыгын камсыз кылуу.

Бул мыйзам ченемдүү көрүнүш. Азыр адамзаттын гана эмес, бардык тирүү нерселердин

келечеги биздин айлана-чөйрөгө, жаратылышка жасаган мамилебизге, же экологиялык аң-сезимибизге жана маданиятыбызга түздөн-түз көз каранды болуп турган убак.

Элүүнчү жылдардын аягында чоң адабиятка келип, көркөмдүк эстетикалык жактан гана эмес, экологиялык маселелерди көтөрүүдө да жаңы ачылыштарды жасаган советтик жазуучулардын арасында Ч.Айтматовдун ысмы өзгөчө орунду ээлейт. Анын кайсыл гана чыгармасы болбосун тигил же бул деңгээлде экологиялык маселелерди чагылдырып өткөн.

Кыргыз Эл жазуучусу, академик Чынгыз Төрөкулович Айтматовдун чыгармаларынын маңызын иликтеген илимий эмгектер, монографиялар жарыяланганы менен жазуучунун экологиялык ачылыштары философиялык рефлексияда системалаштырылып этика менен эстетикалык ойлом деңгээлинде жалпылоо багытында концептуалдык иш аракеттер көп жарала элек десек болот.

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы жаңы-ланган гуманизмди, анын ичинде экологиялык инновациялык парадигмаларды коомдук аң-сезимге бекемдөөгө тийиштүү деңгээлде негиз боло алат.

Автордун алгачкы чыгармаларында («Түнкү сугат», «Ак жаан») антропоцентристик көз караштын эпикени байкалса, кийинчерээк, же «Жамийладан» тартып, жазуучунун Адам менен жаратылыштын ортосундагы мамилелерге карата көз карашы кескин өзгөргөндүгүн, же анда жаңы шартка ылайык экологиялык аң сезимдин үстөм-дүк кыла баштагандыгын көрөбүз. «Жамийла-дан» кийинки «Саманчынын жолу», «Гулсарат», «Ак кеме», «Дениз жолун бойлогон ала дөбөт», «Кылымга тете күн», «Кыямат», «Куон», «Кассандра тамгасы», сыяктуу чыгармалары көркөм сөз дүйнөсүндөгү гана эмес, экологиялык ой казынасындагы да жаңы табылгалар болуп эсептелет. Ч.Айтматовдун негизги чыгармаларындагы экологиялык нормативдер И.Тургеневдин, Л.Толстойдун, М.Пришвиндин, П.Бажовдун эң мыкты роман повесттериндеги жана аңгемелериндеги ачылыштар менен үндөшүп, Аристотель, Пифагор, Сенека, Монтен, Руссо, Швейцер сыяктуу улуу гуманист ойчулдардын экологиялык этикаларын эске салып, ошол эле мезгилде мындан ары экологиялык аң-сезимди, маданият-ты өнүктүрүүнүн негизги чыгармаларында антропоцентристик көз караштарды ачыктан ачык четке кагып, бардык тирүү нерселерди (өсүмдүктөрдү, айбанаттарды) моралдык, нравалык

нормативдерге кошууну, же коэволюциялык өнүгүүгө приоритет берүүнү милдет кылып коет. Аны жазуучунун роман, повесттери гана эмес, публицистикалык жана эпистолярдык чыгарма-лары, коомдук иштери да ырастайт десек болот.

Жаратылыш адам үчүн физиологиялык, биологиялык муктаждыктарын канааттандырып, өзүнүн калькуляциясындагы мүмкүнчүлүктөрдү реализациялоонун негизги объектиси болуп саналат. Мындан 300-400 миң жылдар мурда австропитек (человек умелый), питекантроп (человек прямоходящий) типтериндеги байыркы адамдардын айлана-чөйрө менен мамилелери жаратылыштагы даяр нерселерди, же мөмө жемиштерди, ар кандай калдыктарды жыйноо менен чектелип келсе, аң-сезимдүү адамдар (кроманьонец) пайда болгондон тартып, алар өздөрүнүн тиричиликтерин жеңилдетүү үчүн топторго биригип таштардан, жыгачтардан, сөөктөрдөн ыңгайлаштырышкан шаймандарды колдоно башташкан. Мезгил илгерилеген сайын адамдардын айлана-чөйрө менен болгон байланыштары тереңдеп, масштабы жагынан кеңейип, тиричиликтерине керектелчү нерселерди өндүрүү-гө көмөк боло турган шаймандары да өнүгүп жүрүп отурган.

Тарыхта жана саясий экономикада бул өндүргүч күчтөрдүн жана өндүрүштүк мами-лелердин өркүндөөсү, же тийиштүү өндүрүштүк ыкма катарында каралса, экологиялык рамкадан алганда алар экологиялык мамилелер интерпретацияланат. Мындан көрүнүп тургандай экологиялык мамилелердин тарыхы аң-сезимдүү социалдык адам пайда болгон учурдан башталат. Же эзелтен эле коомдугу жана жаратылыштагы процесстер бири менен экинчиси тыгыз байланышта болуп, бири экинчисинин үзгөрүү-лөргө учурашына активдүү таасир тийгизип келген.

Андай тарыхый процесстер тийиштүү деңгээлде абстракцияланып, коомдук аң сезимди бифуркациялоочу каражаттарда өз мезгилинин эстетикалык, моралдык талаптарына ылайык чагылдырылып турган. Ал коомдук аң-сезимдин өзгөчө динамикалуу, эмоционалдуу формасы адабияттан ачык байкалат.

Жазуучу чыгармачылыгын жаңы баштаган-да атайлап экологиялык проблемалар жөнүндө ой жүгүртпөгөнү менен коомдогу объективдүү процесстерди баяндоого далалаттанган сүрөт-кер катарында маралдык, нравалык маселелер менен бирге тийиштүү деңгээлде экологиялык мамилелерди да ачып берген. Ч.Айтматовдун кийинки атактуу чыгармаларынын каарманда-рына мүнөздүү максимализм, оң, терс каарманда-рынын ортосундагы ачык контрастуулук жана адамдын ички дүйнөсүн чагылдыруу үчүн жаратылыштын кубулуштарына басым жасоо «Ак жаан», «Асма көпүрө» деген чакан аңгемелеринен башталат.

1955-жылы жарык көргөн «Асма көпүрө» толугу менен экологиялык мамилелерди сүрөт-төгө

арналган. Аңгеменин башкы каармандары Нурбек менен Асия үчүн жаратылыш дайыма Адам менен эрегишип, көп жагынан аны басмырлап турган стихиялуу караңгы күч катары эсептелген. Мында Нурбек адамга өз пайдасын тийгизбеген табиятты жеңип, аны адамдардын кызыкчылыгы үчүн иштетүүгө аракет кылган адам катары сүрөттөлөт. Кериде (чыгармадагы жердин аты) тракторду эки-үч жолу айланткан Нурбекте алгач жеңүү сезими пайда болгон болсо, кийинчээрек ал уяттан, жазадан коркуп нөөшөрлөгөн жаанда тоо аралап качып бара жатканда жаратылыштын күчтөрүнүн аны табалагандыгын, же автордун Нурбекке карата табияттын көрүнүштөрүн каршы койгондугун көрөбүз. Аны төмөнкү чыгарманын эпизод көрсөтүлгөн болот «Дагы чагылган, дагы күркүрөгөн каткырык!» «Корктунбу, я-аа!» – деди көрүнбөй ээрчип, дагы үч-төрт таш биринин артынан бири аңкилдек атып, Нурбектин үстүнөн «Зуу-зуу» секиришти.

Экологиялык аспектиден алганда мындай көрүнүш Адам менен жаратылыштын ортосундагы табигый мамиле болуп саналат. Анткени күчтүүсү жеңип, алсызы жеңилип, мүмкүнчүлүгү жеткенин алып, жогуна көнүү тирүү нерселердин жаратылыштын алдындагы табигый милдети болуп саналат. Бирок, коомдун өнүгүшү менен адамдын айлана-чөйрөгө карата мамилелери тереңдеп, ошого жараша карама-каршылык күчөп барууда.

Аңгемедеги Асиянын образы Нурбектин гана эмес, автордун да жаратылышка көз карашын билдирип турат десек болот. Асия «Биздин заманда киши табиятты бийлеш керек! Мен ишенем, ал күндөр алыс эмес» деген ашкере ойду колдогон инсандардан болуп саналат.

Адам жаратылыштын ички ишине канчалык кийлигишсе, аны келечекте ошончолук чоң жаза күтөөрү азыр илимде гана эмес практикада да толугу менен далилденип келет. Бул чыгармада автордун да ошол мезгилде «жаратылышты жеңүүгө умтулган» энтузиастарга симпатия менен мамиле жасагандыгы көрүнүп турат.

Экологиялык көз карашы жагынан «Делбирим» повестинин башкы карманы Ильяс Асияга окшош. Асиянын максаты жаратылышты башкаруу болсо, Ильястын эңсегени Тянь-Шандын, Памирдин ашууларын багындыруу болгон. Ал да жер шарттарын, адамдын, техниканын мүмкүнчүлүгүн эске албай, жаратылышка ашкере оптимистик мамиле жасагандыгы үчүн жазаланып, Долондун кырында өз машинасы менен аварияга учурайт, сүйгөн жарынан да ажырайт. Мүмкүн буга автор өзү да маани бербегендир, мунун өз мезгилинде башкача контексте каралгандыгы шексиз, бирок, мезгилге жараша көркөм образдар да жаңы маанилер менен толукталбай койбойт, жогорудагы чыгармаларды экологиялык жаңы парадигма-нын рамкасынан алып караганда «Ким жаратылышка эригишип анын үстүнөн бийлик кылса, ал

жазаланбай койбойт » деген маанидеги подтекст жатат.

1958-жылы жарык көргөн «Жамийла» повести адабиятчы, сынчы жана философтордун пикирлерине ылайык жаш жазуучунун чыгармачылыгындагы гана эмес, жалпы кыргыз адабиятындагы чоң жетишкендик, көркөм ачылыш болгон. Биз бул жерде жазуучунун экологиялык аң сезиминде бурулуш, ачылыш болгондугун белгилей кетүүбүз керек.

Бул чыгармасында Ч.Айтматов эстетикалык көркөмдүк жагынан гана эмес, экологиялык планда да жаңы чекке чыгып, Адам менен жаратылыштын ортосундагы гармонияны ачып берген. «Жамийлада» адам менен жаратылыштын ортосундагы мамилелер психологиялык жактан алда канча терең ачылган.

Повестин алгачкы беттеринен Жамийла менен Данияр романтиктерден экендигине күбө болобуз. Б.а. көңүлдөрүнө тынчтык бербеген ички сырларын табигат менен бөлүшөт. Аны повестеги төмөндөгүдөй эпизоддор далилдеп турат: «Кеч бешимде акыркы арабага чөп басып жатып, Жамийланын тигил өчүп бара жаткан күндү карап турганын байкадым. Наркы өйүздө казактын боз адыр белесинде от жагылган тандырдын оозундай алоолонуп, билинер – билинбес мелт-мелт ылдый чөгүп, жерге күүгүм чакырып, асмандагы борпоң булутчаларды кызылсур түскө боёп, талыкшып албыраган күндү Жамийла алаканын көзүнө калкалап, ошол жакта кандайдыр бир сонун көрк ачылып келе жаткансып, муңайым күлүмсүрөп карап турду. Баятан куушурулган кашы жазыла берип, жүзү жарык тартып жумшарды».

Жаратылыштын мындай кубулуштарына карата мындай берилүү, урмат менен мамиле жасоо адамдардын бардыгына эле мүнөздүү касиет эмес.

Жамийла менен Даниярдын жаратылышка карата мамилелеринде физиологиялык табигый чакырыктын, инстинкттин талабы да күчтүү экендигин белгилей кетүүбүз керек. Чыгармада Даниярды жалгыз обон гана анын жаратылышка, адамдарга терең сүйүүсүн, урматын жана сезимин билдирип турат. Данияр обону аркылуу өзү сүйгөн жаратылыштын көрүнүштөрү менен мистикалык дээңгээлде жуурулушуп, өзү анын түбөлүктүү ажырагыс бир бөлүгү болуп кеткендей сезилет. Ошондуктан обонун созуп, 2-3 кайрым ырын баштаганда эсе айлана – чөйрөлөрдү, а түгүл өзү жетпей жүргөн Жамиланы да унутуп калат.

Кең планда алганда обон – бул адам рухунун салтанаты, адамдагы, жаратылыштагы жакшы нерселерди энергиянын субстанциясына трансформацияланган формасы болуп саналат.

Жамийла менен Данияр мына ушул жактарынан экологиялык образдардан экендигин, повести адамдардын табигый стихиялары жаратылыштын чакырына үндөшүп, органикалык бүтүндөшкө айланып кеткендигин баса белгилеп кетүүбүз керек.

Чыгармада жаратылыш айбанаттар жөнүн-дөгү маселелер козголбогон менен негизги кейипкерлердин руханий умтулуулары, өзгөчө Даниярдын обону кандай формада болбосун жакшы нерселерди коргоого, аларды урматтоо чакырып турат.

1963-жылы жарыкка көрсөтүлгөн «Саманчы-нын жолу» повестинде автор түбөлүктүү теманы – Адам менен жердин ортосундагы мамилелерди Улуу Ата Мекендик согуштун контекстинен ачып берүүнү милдет кылып койгон.

Повестин сюжеттик линиясы согушта өз балдарынан, күйөөсүнөн ажыраган эне менен жердин ортосундагы кейипкер бар. Ал Эне менен Жер. Айтматов бул чыгармасында психоло-гиялык жактан толук омоктуу болбосо да, жерди адамдык мамилелердин чөйрөсүнө кошкон. Албетте жаратылышка жан киргизип, ага адамдын образын берүү эстетикалык, мистикалык маанайга караганда экологиялык жактан алга жасалган кадам экендиги шексиз.

Согуш адамдар үчүн гана эмес, бардык тирүүлөр, ал түгүл тирүү эмес нерселер үчүн оор трагедия. Согуштун артынан кыйылган өмүрлөр, жаракат алып, жабыр тарткандар гана эмес кыйраган үйлөр, өрттөнгөн талаалар, токойлор, булганган аба, суу, жер кыртышы калат. Чыгармада – согуш эч нерсе менен аныктоого, жактоого мүмкүн болбой турган, каргышка, ыйга гана арзычу абсолюттук жамандык, трагедия экендиги ачылып берилген. Экологиялык жактан алганда Адам затына болгон таасирин, бузулган жер кыртышын, аба, сууну тазалоо же өз ордуна келиши үчүн, көп-төгөн жылдар, кээде кылымдар кетиши мүмкүн.

Чыгармада балдарынан, күйөөсүнөн ажыраган, жалгыз калган Толгнай аргасы кеткенден кумурскалардын ынтымактуу тиричилигине суктанганын көрөбүз. Ал үчүн согуш адамдын аң сезимине сыйбай турган ирроционалдык көрүнүш катары каралат.

Маралдык, нравалык критерилерден алганда ар кандай согуштан кийин жеңилгендер, жеңген-дер эмес, курмандыктар калат. Б.а. Адам өмүрлөрү кыйылат, жер, суу, аба булганат.

Азыр жер шаарында акырындап, бирок ишенимдүү түрдө күч колдонбой чечүү тенденциясы үстөмдүк кылып бара жатат.

Адам менен жаратылыштын ортосундагы мамилелер курчуп, адамдын жаратылыш алдында жоопкерчилигинин артышы менен илимде «адамдын экологиясы» деген жаңы термин пайда болду. Адам экологиясы – адамдын личноть, индивид катары коом жана айлана-чөйрө менен болгон байланышынын закон ченемдүүлүктөрүн изилдөөчү экологиянын бөлүмү болуп саналат. Анткени адам менен жаратылыштын ортосундагы мамилелерди цивилизациянын талаптарына ылайыкташтыруудан мурда адамдын өзүн биологиялык, социалдык жактан экологиялык жаңы парадигмага

даярдоонун, А. Печенинин логикасы менен алганда адамдын сапатын жакшыртуунун зарылчылыгы туулуда. Же жазуучу С.Залыгиндин сөзү менен айтканда, Адам жаратылышка ээлик кылуудан мурда өзүнүн жапайы инстинкттерине, ынсабына кожоюн болуусу зарыл. Антпесе «Всегда так было, владыка который не умел владеть самим собой, приводил к разрухе и свои владения».

Өздөрүнүн жашоого керектүү зарыл нерселер менен мүмкүн болушунча камсыз кылууга умтулуу – ар бир индивиддин, ар кандай коомдун негизги кыймылдаткыч күчү, моралдык жактан алганда шеек келтиргиз укуктары. Бирок, бүгүнкү күндүн зарыл экономикалык, социалдык маселе-лери чечилип жатканда да эртеңки муундардын кызыкчылыктарын, тагдырын көңүлдөн чыгарып коюуга эч кимдин акысы жок.

Ч.Айтматовдун экологиялык көз караштары алгачкы чыгармаларынан тартып, тынчсыздандырып келгендигин, улам кийинки чыгармаларында, макалаларында бул маселелер кеңири масштабда коюлуп жүрүп олтуруп, глобалдуу

экологиялык катастрофанын алдын алуу үчүн биринчи кезекте адамдын өзүн экологиялык-деградациялык көрүнүштөрдөн сактоо керек деген жыйынтык чыгарууга болот.

Экология – эң актуалдуу жана түбөлүктүү тема дегенибиздей эле, Чыңгыз Төрөкулович Айтматовдун өмүрү, чыгармачылыгы да өлбөс-өчпөс тема болуп кала берет.

Пайдаланылган адабияттар:

1. П.Дүйшөнбаев., М.Дүйшөнбаев «Чыңгыз Айтматовдун экологиялык этикасы» Бишкек-2005.
2. Ч.Айтматов III том. Роман аңгемелер Фрунзе «Кыргызстан» 1983.
3. «Кут билим» газетасы, № 42 13.12.2008-жыл. «Чыңгыз Айтматовдун аты өлбөйт-өчпөйт» (газетанын баш макаласы).
4. «Кут билим» газетасы, № 41, 5.12.2008-жыл. Б.Исаков «Дүйнөлүк туу чокудагы Айтматов».
5. Ч.Айтматов. «В соавторстве с землю и водою...» Фрунзе, 1978г.
6. А.С. Степановских «Экология» Москва ЮНИТИ 2001